

В.Л. Комар

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВОЛИНСЬКОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ В 1928-1935 рр.*

Відомо, що однією з підвалин національної політики Польщі в етнічно-українських землях був так званий регіоналізм, коли при вирішенні українського питання в кожному окремому регіоні Західної України застосовувалися неоднакові методи і тактика і навіть різна політика. В цьому плані Волинь посідала особливе місце. Тут з ініціативи воєводи Г.Юзевського проводився волинський експеримент, санкціонований фактичним главою держави Ю.Пілсудським. Теоретичною базою для нього стали концепції прометеїзму та ідеї польсько-українського порозуміння, що пов'язувалися з традиціями Варшавського договору 1920 р. Методи реалізації національної політики щодо українців у цьому воєводстві були викладені у "Волинській програмі". Відкидаючи ендецькі теорії національної асиміляції, Г.Юзевський намагався виховати в українців почуття лояльності до польської держави. Завданням політичної діяльності воєводи була державна асиміляція українців. Г.Юзевський був переконаний, що виконання цієї мети може бути досягнуто на основі так званої

* Закінчення Початок див.: Комар В.Л. Політичний експеримент воєводи Генріка Юзевського на Волині у 1928-1935 рр // Вісник Прикарпатського університету. Історія – Вип. III – Івано-Франківськ, 2000. – С.98-106.

польсько-української співпраці. Слід зазначити, що 1935 р. став періодом найбільших досягнень у діяльності воєводи на Волині і водночас початком його поразки.

Зміцнення позицій військових у польській державі в другій половині 1930-х рр. забезпечило можливість їх втручання у справи внутрішньої політики, яке було зумовлене боротьбою за владу в правлячому таборі "санації", радикалізацією суспільних настроїв у зв'язку зі зростанням активності комуністичного руху і міжнародною ситуацією, зокрема зовнішньою загрозою з боку фашистської Німеччини і Радянського Союзу [20, с.24]. Особлива увага приділялася зміцненню східних кордонів польської держави. Єдиною опорою режиму на так званих "східних кресах" було визнано польське населення. З ініціативи генералів польського війська тут розпочалися заходи зі зміцнення польської етнічної переваги, які в загальних рисах збігалися з ендецькими теоріями національної асиміляції.

Методи в національній політиці, які застосовував Г.Юзевський, викликали занепокоєння у військових колах, оскільки Волинське воєводство входило в зону дислокації Люблінського військового округу. Проблеми національних меншин розглядалися командуючими східних округів винятково з позицій безпеки держави, а землі їх компактного проживання – як плацдарм для майбутніх військових дій. Оскільки діяльність воєводи опиралася на політику так званої польсько-української співпраці, то військові наполягали на збільшенні польської присутності у прикордонних з СРСР землях.

Як відомо, в політичних колах Польщі Г.Юзевський славився як подина Ю.Пілсудського і користувався його протекцією. Це забезпечувало повну свободу його дій на посаді воєводи і пільги для реалізації волинського експерименту. Представники верхнього ешелону влади, зокрема І.Мосціцький, В.Славек, В.Єнджеєвич, С.Цар, у своїх публічних виступах неодноразово висловлювали підтримку волинському воєводі й сприяли його політичній діяльності. Про це свідчили їх позитивні публікації в пресі [13, 1935. - I kwiet.]. У звітах Міністерства внутрішніх справ (МВС) Польщі за 1935 р. відзначалося, що "діяльність Г.Юзевського на Волині є слушною і результативною" [3, sygn. 946, k.67]. Володіючи таким політичним потенціалом, воєвода без вагань продовжував реалізацію власних концепцій на Волині.

У цій ситуації військове командування округів не наважилося вступити у відверту конфронтацію з воєводою. Однак проблеми національних відносин на Волині стали предметом обговорення на таємній конференції, що відбулася 31 січня 1935 р. у Любліні. В її роботі брало участь командування Люблінського військового округу на чолі з генералом М.Сморавінським. Присутні на конференції військові одноставно

зробили висновок, що з погляду безпеки держави і можливої агресії зі сходу розміщення українського населення є дуже не вигідне, коли "прикордонна смуга шириною 250 км заселена майже на 89% українською та іншими меншинами" [5, К-1506, к.16]. Тут йшлося про прикордонні з СРСР землі Волині і надбужанських повітів Люблінського воєводства, де українці становили переважаючу більшість населення.

Розглядаючи Волинь і Холмщину як інтегровану частину польської держави, військові пропонували "...ліквідувати на цих землях проблему української меншини..." шляхом обмеження мережі православних святинь, звільнення зі службових становищ усіх осіб української національності, виселення з Волині всіх вчителів-українців [17, с.29]. Усі категорії названих працівників пропонувалось замінити поляками і в першу чергу відставними військовими. Зрозуміло, що це суперечило волинській політиці воєводи Г.Юзевського.

Командування Люблінського військового округу на деякий час було змушене відкласти свої плани щодо Волині, обмежившись справами Холмщини [5, К-1506, к.18]. Політичне протистояння між командуванням Люблінського військового округу і Г.Юзевським, що набуло особливого загострення на початку 1935 р., завершилося тимчасовою перемогою воєводи.

Окрім підтримки найвпливовіших діячів верхнього апарату влади, політика Г.Юзевського одержала дійову підтримку від представників Волинського українського об'єднання (ВУО), яке було чи не єдиною в українському суспільстві партією, що визнала польську присутність на західноукраїнських землях. За даними на 1935 р., вона об'єднувала у своїх лавах близько 6-и тисяч членів [7, к.13]. Головою партії було обрано П.Певного. Він, як і інші члени ВУО, такі, як С. Гимошенко, М.Пилипчук, М.Маслов, були співпрацівниками Г.Юзевського у колишньому уряді Української Народної Республіки (УНР). Воєвода запросив їх на Волинь, надав польське громадянство і державні посади та небезпідставно розраховував на допомогу в реалізації волинської політики. Друкованим органом ВУО став тижневик "Українська нива".

Декларація ВУО, прийнята на крайовому з'їзді партії 31 березня 1935 р., пропагувала ідею "Волинської програми". Близько 500 делегатів з'їзду висловили переконання, що українська справа займає належне місце у політичному житті Польщі [4, sygn. 979/26, к.19]. Делегати висловилися за формування в українців Волині лояльного ставлення до польської держави. ВУО, на переконання Г.Юзевського, мало стати з'єднувальною ланкою між воєводською адміністрацією та місцевим українським населенням.

Однак реальні впливи ВУО в українському суспільстві були незначні. Зважаючи на те, що керівники партії були родом з Наддніпрянщини, на Волині їх сприймали як чужинців на службі у польських властей. У такій

ситуації лише третина від загальної кількості українців Волині підтримувала політику співпраці з поляками, решта була симпатиками ідей ОУН чи КПЗУ [Ibid., k. 43]. Поряд з цим до компромісу з владою більше схилилися політично пасивні і неграмотні селяни. Українська молодь прихильно ставилася до національно-визвольних ідей, які пропагувала ОУН та інші партії.

Галицькі партії, розцінюючи політику Г.Юзевського як антиукраїнську, намагалися протидіяти їй. В авангарді боротьби виступала ОУН. За допущеннями Волинської воєводської адміністрації, з 1935 р. розпочався період протестаційної акції ОУН на Волині, а в 1936 р. тут уже було реєстровано 720 членів цієї організації [4, sygn. 979/85, k.9]. Вони охопили територією 10 повітів воєводства, у тому числі 171 населений пункт. Діяльність ОУН безпосередньо спрямовувалася проти польських властей та представників угодового ВУО і виражалася в індивідуальному терорі. Ін свідченнями відділу безпеки МВС за 1935 р., на Волині члени ОУН скоїли 21 терористичний акт [5, К-1506, k.5]. Це ще більше загострювало національні відносини в краї.

Українське населення Волині не сприйняло "українізацію" Г.Юзевського і нерідко бойкотувало організації, які підтримували ідею співпраці обох народів. Селяни не розуміли, як під гаслами ідей польсько-української співпраці ліквідовувалася кооперація РСУК і читальні "Просвіти" на Волині. Відчуваючи нещирість у діях воєводи, вони визнавали, що ця політика "брехлива і облудна" [6, k.41].

Успіхи волинського експерименту значною мірою залежали від реакції польського суспільства Волині. Якщо не брати до уваги нечисленну групу польських поміщиків, то воно складалося із селян, які осіли тут у різні періоди колонізації: від часів шляхетської Речі Посполитої аж до Першої світової війни. Були також військові осадники і колоністи, що оселились у Волинському воєводстві після 1920 р. До спеціально привілейованої верстви населення відносилися військові колоністи (осадники). Вони набиралися зі звільнених у запас солдатів і офіцерів, які позитивно рекомендували себе у військових кампаніях, зокрема польсько-українській війні 1918-1919 рр. Осадники становили ідейні кадри польської колонізації і розуміли, що покликані для виконання державних завдань на так званих "кресах". Будучи знаряддям національної політики урядів Польщі, вони об'єдналися в організацію "Союз осадників" і являли собою могутню дисципліновану напіввійськову структуру.

Поступово осадники все більше проникали у всі ділянки суспільно-політичного життя краю: органи самоврядування, культурні та громадські організації. Успіх "Волинської програми" значною мірою залежав від того, хто управлятиме цією організованою силою. Г.Юзевському не вдалося привернути їх на свій бік. Переважна більшість осадників категорично не

погоджувалася на співпрацю з українцями і бойкотувала будь-які організації, створені на засадах польсько-українського порозуміння [5, К-613, к.54]. На виборі політичної орієнтації військових осадників позначилося зростання націоналістичних тенденцій в державі. Так, у резолюції їхнього з'їзду, який відбувся 17 лютого 1935 р., визначались завдання "Союзу осадників": "Виходячи з інтересів безпеки держави, необхідно боротися з українізацією..." [3, mf. 1800/1, к.38]. У зв'язку з цим організований рух осадників Волині посилив ряди опозиції до політики Г.Юзевського.

Солідарно з ними виступали польські селяни. Вони не розуміли суті заходів воєводи і обурювались у зв'язку із виселенням з Волині тих поляків, які демонстрували незгоду з політикою польсько-української співпраці [11, 1938. – №19. – С.198]. Для них ендецькі теорії із запереченням існування української нації були більш зрозумілими ніж концепція порозуміння Г.Юзевського.

Діяльність воєводи дала підстави для критики з боку його співвітчизників. Г.Юзевського звинувачували, насамперед, у тому, що при парцеляції великої земельної власності на Волині українці отримали перевагу за рахунок поляків [9, с.6]. Проведений нами аналіз на підставі архівних даних спростовує це твердження і доводить протилежне. В 1936 р. на 661-го польського селянина припадало 3782,6 га розпарцельованої землі, а відповідно на 1999 українців – 4716,7 га [2, sygn. 64-17, к.161]. Незважаючи на те, що загальна площа українських земель, отриманих при парцеляції, переважала, середня частка землі для громадян польської національності становила 5,71 га, а для українців – 2,35 га. Поряд з цим, "голод на землю" і тенденція до роздроблення господарств сильніше виявилася серед українського населення ніж серед поляків.

Своє негативне ставлення до політичного експерименту воєводи демонстрували польські громадські організації. На чолі відвертої опозиції стали "Польська шкільна матиця", молодіжні організації католицької церкви, а також створені на Волині у 1935 р. осередки партій національно-демократичного спрямування [19, с.160]. Їх підтримали консерватори, а також проурядові групи, зокрема "Союз легіонерів". Як свідчать наведені факти, в опозиції до політичних заходів воєводи на Волині створився об'єднаний фронт. Слід відзначити, що це була активна опозиція, яка намагалася формувати суспільну думку у цілій Польщі: засипала заявами міністерства, друкувала книги і статті в газетах, в яких вказувалося на шкідливість політики Г.Юзевського для польської держави. Так недооцінка ваги польської спільноти Волині стала "камнем спотикання" для політичного задуму воєводи.

1935 р. став переломним моментом не лише в реалізації волинського експерименту, а й в історії II Речі Посполитої. У цьому році польський

народ зазнав тяжкої втрати – помер будівничий і фактичний глава польської держави Ю.Пілсудський. Пішла з життя людина, що стала символом цілої епохи, з іменем якої асоціювалися процеси відродження і становлення польської державності у міжвоєнному двадцятилітті. Режим особистої влади Ю.Пілсудського, що встановився після перевороту 1926 р., досяг апогею на початку 30-х рр. і являв собою авторитарний тип правління. Він продовжував існувати й надалі. Однак після 1935 р. диктатура однієї особи трансформувалася в олігархічне правління групи вищих військових, яку очолив Генеральний інспектор збройних сил Польщі (ГІЗС) Едвард Ридз-Смігли [18, с.288]. Домінація військових у правлячому таборі “санації” відобразилася на внутрішній політиці держави, у тому числі й у сфері національних відносин.

Позиції Г.Юзевського ослабли ще більше у зв'язку із втратою могутньої підтримки з боку “перших осіб” держави. Як відомо, у травні 1935 р. помер Ю.Пілсудський, а В.Славек був змушений піти у відставку з посади прем'єр-міністра (жовтень 1935 р.). Наступник Ю.Пілсудського на посаді Генерального інспектора збройних сил Е.Ридз-Смігли прагнув досягнення його політичного авторитету в державі. Виходячи з цього, він втручався у питання внутрішньої політики. Як стверджують польські історики, вже після парламентських виборів (вересень 1935 р.) Е.Ридз-Смігли вимагав від своїх підлеглих припинити будь-які відносини з Г.Юзевським, що свідчило про несприйняття ним волинського експерименту [16, с.129]. Факти негативного відношення з боку командування Люблінського військового округу, як свідчать записи у доповідній записці воєводи Г.Юзевського до МВС, особливо проявилися саме в цей період [7, к.1].

З боку командування Люблінського округу на Г.Юзевського сипалися звинувачення за “прорахунки” у волинській політиці, що нібито державна асиміляція українців призвела до пробудження їх національної самосвідомості. Спростування цієї хибної тези знаходимо у звіті воєводи до МВС за 1935 р.: “Яка може йти мова про українізацію Волині, коли в краю повністю панує польський державний апарат, а згідно статистики єпископської курії в Луцьку 3.400 православних щорічно переходить на католицизм” [3, mf. 1800/1, к.53]. Попри всі нападки на діяльність воєводи він і надалі продовжував очолювати воєводську адміністрацію Волині.

Під впливом зміни політичної кон'юнктури в державі та суспільних настроїв у Волинському воєводстві відбулася еволюція у ставленні чиновників МВС до Г.Юзевського і його політики польсько-української співпраці. В резолюціях міністерства стверджувалося, що недоцільно надалі продовжувати експеримент, оскільки не вдалося досягнути кінцевої мети його першого етапу, тобто переламати негативне відношення українців до польської держави [Ibid., к.116]. Слід додати, що у 1935 р.

МВС Польщі вже виношувало плани національної асиміляції українців. У таких умовах концепції воєводи втрачали свою актуальність

Зміна політичного керівництва у державі та несприйняття місцевим населенням реалій національних відносин на Волині змусили Г.Юзевського до модифікації тактики. Він вирішив консолідувати місцеві польські організації краю навколо ідеї “Волинської програми”. З цією метою у середині квітня 1936 р. відбулася конференція представників польського суспільства в Луцьку, на якій було ухвалено створити “осередок політичної думки” [12, 1936. – 20 kwiet.; 16, s.131]. Рівно через місяць задуми воєводи здійснилися. Новоутворена організація отримала назву Об’єднання польської політичної думки Волині (ОППДВ). На установчому засіданні було визначено її першочергові завдання, які полягали у “зміцненні польськості” у всіх ділянках організованого життя і залученні до державного будівництва представників національних меншин. Тобто мета новоствореного об’єднання виходила за рамки “Волинської програми” [19, с.162]. На таке рішення вплинув, зокрема, склад ОППДВ, який формувався з представників воєводської адміністрації і керівників інших державних інституцій, у тому числі директорів Державного землеробського банку, Волинської фінансової палати та ін. Сюди ввійшла також значна частина осіб, які вороже відносилися до ідеї волинського експерименту [14, 1936. – 24 maja]. Г.Юзевський всіляко намагався залучити до участі в об’єднанні польських осадників і вчителів, але тільки незначна їх частина погодилася на співпрацю. Розцінюючи створення ОППДВ не як зміну власних політичних поглядів, а як тактичний хід, Г.Юзевський свідомо йшов на компроміс з метою здобуття підтримки польського населення Волині. Воєвода надалі продовжував пропагувати створення організацій на базі польсько-української співпраці. Це рішення було включено в програму об’єднання, проте подальший хід подій розвивався у протилежному напрямку. Від часу створення ОППДВ більшість польських організацій Волині відійшла від створення спільних інституцій [12, 1936. – 19 maja]. Польське населення продовжувало виражати невдоволення діями воєводи. В таких умовах стало зрозуміло, що вихід з політичної кризи при допомозі створення ОППДВ не увінчався успіхом. Погоджуючись з автором опублікованої в польсько-українському бюлетені статті [11, 1936. – 19 lip. – S.211], можна ствердити, що політика польсько-українського порозуміння у протистоянні з негативною позицією польського суспільства зазнала поразки.

Під впливом змін, які настали в суспільно-політичному житті Волині, відбулася переорієнтація поглядів у керівництві ВУО. Цьому сприяли кадрові перестановки. Уже в червні 1936 р. від обов’язків голови партії та Української парламентської репрезентації Волині було звільнено П.Пев-

ного. Новим головою ВУО став С.Тимошенко, а редактором партійної газети, перейменованої наприкінці 1936 р. у "Волинське слово", – О.Ковалевський [11, 1936. – 28 czerw. S.435]. Внаслідок створення ОППДВ, яке ставило за мету посилення ролі польського суспільства у політичному житті Волині, відбулося погіршення відносин між лідерами ВУО та воєводою Г.Юзевським. Поведінка новообраного керівництва партії все більше свідчила про незалежність від воєводського уряду. Про еволюцію поглядів керівництва ВУО свідчили недвозначні заяви у пресі, в яких воно відмовлялося виконувати роль громадян другої категорії у польській державі і вимагало від уряду забезпечення прав для українського народу нарівні з польським [10, 1936. – 12 липн.]. Виступи керівництва ВУО та його політична позиція свідчили, що воно перестало відігравати роль інструмента в політиці воєводи. В результаті цього Г.Юзевський залишився без дійової підтримки з боку ВУО.

Незважаючи на те, що Г.Юзевський продовжував залишатися на посаді волинського воєводи до квітня 1938 р., уже на початку 1937 р. стало зрозуміло, що політика польсько-української співпраці зазнала поразки, а ініціатива у сфері національних відносин повністю перейшла до рук командувачів військових округів.

Підтвердженням цього факту стала сумнозвісна акція примусового окатоличення православного населення в с.Гриньки Крем'янецького повіту Волинського воєводства, що була здійснена відділенням Корпусу охорони прикордоння (КОП). Під приводом боротьби з антидержавними елементами члени КОПу змусили прийняти католицизм 35 українських православних родин у загальній кількості 116 чоловік [15, с.139]. До половини лютого 1938 р. унаслідок посилення колонізаційних заходів у Гриньках і навколишніх селах перейшли на католицизм близько 400 осіб української національності [1, арк.71].

Проти окатоличення православних виступив волинський воєвода Г.Юзевський, який все ще намагався реставрувати стосунки у рамках політики польсько-української співпраці. Одночасно з цим, як вказує польський історик Ян Кенсік, він доручив органам державної поліції провести слідство щодо діяльності КОПу в Крем'янецькому повіті [16, с.148]. Незважаючи на такі рішучі заходи, воєводі не вдалося оволодіти ситуацією.

Ініціатива у вирішенні українського питання на Волині вже повністю перейшла до військових. 10 березня 1938 р. прем'єр-міністр Польщі Ф.Славой-Складковський видав розпорядження, в якому санкціонувалося продовження акцій КОПу [Ibid.]. Це остаточно вирішило долю Г.Юзевського. У квітні 1938 р. його було звільнено із займаної посади і призначено воєводою в Лодзі, а на Волинь призначено А.Гауке-Новака, який подальшою діяльністю перекреслив усі здобутки політичного експерименту свого

попередника. Незабаром після цього Г. Юзевський відправив доповідну записку до уряду, в якій застерігав, що застосування насильницької полонізації українців шкодить насамперед інтересам польської держави [8, к. 15]. Однак цей голос “волаючого в пустелі” став останнім акордом, що засвідчив поразку волинського експерименту.

Наприкінці 30-х рр. концепції Г. Юзевського все більше розходилися з напрямком розвитку суспільно-політичних відносин у польській державі загалом та на Волині зокрема. Польське населення, не розуміючи дійсних намірів воєводи, розцінювало його дії як прояв українофільських тенденцій. Все більше схильючись до ендецьких методів розв’язання українського питання, воно стало основною перешкодою на шляху втілення “Волинської програми”.

За умов утвердження тоталітарного режиму в Польщі, загострення міжнародних конфліктів у Європі, поширення радикальних настроїв у польському і українському суспільствах, доктрина прометеїзму і її складова – політика державної асиміляції були відкинуті частиною діячів правлячого табору. В такій ситуації політика так званої польсько-української співпраці на Волині втрачала свою актуальність. В уряді санації пріоритетну роль зайняла політика зміцнення польської етнічної переваги, яку започаткували військові.

1. Державний архів Івано-Франківської області. - Ф. 2, оп. 1, спр. 1831
2. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Prezydium Rady Ministrów (PRM) sygn. 64-17.
3. AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW). mf. 1800/1, sygn. 946.
4. AAN, Urząd wojewódzki w Łucku, sygn. 979/26, 979/85.
5. Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, Zbory Biblioteczne, sygn. K-613, K-1506.
6. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), sygn. 1772/89/65
7. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), Dział Rękopisów (DR), akc. nr 1549 [4] Materiały dotyczące województwa wołyńskiego w latach 1926-1938 zebrane przez Stanisława Stęmpowskiego;
8. BUW, DR, akc. nr. 1549 [6] Memoriał Henryka Józewskiego b. wojewody wołyńskiego w sprawie kierunków polityki państwowej na Wołyniu, 1938
9. Krasicki S. Polityka wojewody Józewskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów. - Stratyn: Nakładem autora, 1937 - 119 s
10. Українська нива. - Луцьк. 1928-1936.
11. Biuletyn Polsko-Ukraiński - Warszawa. 1932-1938
12. Gazeta Polska - Warszawa. 1930-1939.
13. Gazeta Warszawska. - Warszawa, 1928-1939.
14. Wołyn. - 1935-1939
15. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. - Нью-Йорк: Бавил Брук: Українська православна церква США. 1966. - Т. IV. - 439 с.
16. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892-1981 - Wrocław 1995. - 214 s.
17. Kozyra W. Administracja wojewódzka wobec mniejszości ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1919-1939 // Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku - Lublin. 1992. - S. 19-32.

- 71 Mackiewicz (CAT) St. Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 5 lipca 1945 r. – Londyn, 1941 – 584 s.
- 72 Mędrzecki W. Województwo wołyńskie. 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław, 1988. – 199 s.
- 73 Stawiecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1969. – 322 s.

Komar V.

THE PROBLEMS OF VOLYN EXPERIMENT REALIZATION IN 1935-1938

The author dwells upon the problems of realization of political experiment, which took place in Volyn under the command of voivode G. Yusevskiy in 1928-1938 and presupposed state assimilation of the Ukrainians. It is proved that under the circumstances of state political situation changes, the experiment lost its actuality and failed having met the strong counteraction of government bodies and the Ukrainian and Polish society representatives.